

**MARIAWICI I MARIAWITYZM
W ŚWIELE PRASY KRÓLESTWA POLSKIEGO
W LATACH 1906-1915**

Patryk Zieliński

**MARIAWICI I MARIAWITYZM
W ŚWIETLE PRASY KRÓLESTWA POLSKIEGO
W LATACH 1906-1915**

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2024

Recenzenci

Ks. prof. dr hab. Henryk Seweryniak

Prof. dr hab. Andrzej Szwarc, em.

Redaktor Wydawnictwa

Magdalena Granosik

Projekt okładki i stron tytułowych

Jan Rutka

Na okładce wykorzystano wycinki z prasy: *Jak to kozłowita Kowalski truje dusze*, „Posiew” 1910, nr 6, s. 82; *Korespondencje, Zajście z Mankietnikami*, „Strażnica” 1906, nr 15, s. 3; *Legalizacja mariawitów*, „Gazeta Polska” 1906, nr 312, s. 1; *Łodzinskie mariawity*, „Warszawskie Słowo” 1912, nr 12, s. 3; *Miestnaja żyzn’, Nużdy mariawitow w Priwislinskim kraju*, „Warszawskij Wiestnik” 1907, nr 92, s. 7; *Sprawy religijne, Nawrócenie się duchownego mariawickiego*, „Pracownica Polska” 1914, nr 2, s. 28–29; *U Marjawitów*, „Myśl Niepodległa” 1909, nr 115, s. 1449; *Walka o kościół w Lesznie*, „Gazeta Polska” 1906, nr 110, s. 1; *Wiadomości z całego kraju, Zbrodnia mankietników*, „Mazur” 1906, nr 3, s. 28; *Wrzenie rewolucyjne a ruch antikościelny*, „Czerwony Sztandar” 1906, nr 50, s. 2.

Skład i łamanie

PRACOWNIA

© Copyright by Uniwersytet Gdański

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-629-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot

tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206

e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl

wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa

Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego

ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot

tel. +48 58 523 14 49

SPIS RZECZY

WSTĘP	7
ROZDZIAŁ 1. KRÓLESTWO POLSKIE NA PRZEŁOMIE XIX I XX W.	19
ROZDZIAŁ 2. POWSTANIE I ROZWÓJ WSPÓLNOTY MARIAWITÓW DO ROKU 1915	54
ROZDZIAŁ 3. PRASA KOŚCIELNO-RELIGIJNA	77
ROZDZIAŁ 4. PRASA KONSERWATYWNO-LUDOWA	118
ROZDZIAŁ 5. PRASA NURTU NARODOWEGO	153
ROZDZIAŁ 6. PRASA NURTU POSTĘPOWEGO	185
ROZDZIAŁ 7. PRASA „NIEZAANGAŻOWANA”	213
ROZDZIAŁ 8. PRASA ROSYJSKA	253
ZAKOŃCZENIE	300
BIBLIOGRAFIA	308
SPIS ILUSTRACJI I TABEL	328
INDEKS OSÓB	330

WSTĘP

Mariawityzm, antyklerykalny ruch religijny wewnątrz Kościoła rzymskokatolickiego, narodził się w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. Początkowo dążył on do odnowienia moralno-religijnego, co miało przeciwdziałać kryzysowi, w jakim zdaniem zwolenników nowego ruchu znalazło się duchowieństwo na początku XX w. Rozwój mariawityzmu przyczynił się do rozłamu w Kościele katolickim. Główni liderzy ruchu, Maria Franciszka Kozłowska i ks. Jan Kowalski, w 1906 r. zostali ekskomunikowani przez Rzym, co w konsekwencji doprowadziło do powstania odrębnego związku wyznaniowego. Pomiędzy katolikami i mariawitami narastała silna wzajemna niechęć, a nawet wrogość, której dobitny wyraz można znaleźć w najważniejszym w omawianym okresie medium kształtującym opinię publiczną, czyli w prasie, która informowała o bieżących wydarzeniach społecznych, politycznych, kulturalnych, religijnych¹ i analizowała je dla swoich czytelników.

Jednym z podstawowych i niezbędnym źródłem historycznym badań naukowych jest prasa – dokumentująca kształtowanie się opinii publicznej na dany temat². Gazety codzienne i czasopisma nie tylko przekazywały poglądy konkretnych grup społecznych, ale również je tworzyły. Szczególną rolę odgrywały korespondencje, relacje czy wywiady zamieszczane na łamach dzienników i periodyków. Cenne były również opinie umieszczane w prasie prowincjonalnej, która niejednokrotnie przedstawiała wydarzenia niekoniecznie zauważane przez media o szerszym zasięgu.

Opinie prasowe odnoszące się do konkretnego wydarzenia mogły się różnić w zależności od poglądów dziennikarza, redaktora czy wydawcy. Co charakterystyczne, w Królestwie Polskim w okresie rewolucji 1905 r. prasa różnicowała się pod względem światopoglądowym³. Większość redakcji związała się z którymś z nurtów

¹ Zob. J. Myśliński, *Próba określenia miejsca i roli prasy w dziejach społeczeństwa polskiego doby powstaniowej*, „Dzieje Najnowsze” 1978, nr 3, *passim*.

² J. Myśliński, *Uwagi o prasie polskiej przełomu XIX i XX w. jako źródle historycznym*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1974, nr 14, z. 1, s. 11.

³ J. Myśliński, *Próba określenia miejsca i roli prasy...*, s. 9.

ideologicznych, tj. konserwatywno-religijnym, narodowym, liberalnym czy lewicowym, każda bowiem partia i organizacja starała się dotrzeć do jak największej liczby odbiorców. Przykładem takiej determinacji są ówczesne nielegalne wydawnictwa lewicowe.

Prasa dla współczesnych badaczy jest również dokumentem nastrojów społecznych i zainteresowań jej czytelników. Redaktorzy najchętniej opisywali wydarzenia cieszące się dużą popularnością w społeczeństwie. Tak właśnie było z ruchem mariawickim. Gazety podjęły temat, gdy zaczęło być o nim głośno. Ruch mariawicki przez pewien czas wzbudzał gwałtowne emocje, co skutkowało ukazywaniem się wielu artykułów, polemik etc. Autor niniejszej pracy starał się przekazać ich istotę, mając jednocześnie na względzie trudności, których źródłem były treści publikowane w prasie⁴.

Celem rozprawy jest prezentacja i analiza przekazu dotyczącego reakcji społecznych na pojawienie się i rozwój mariawityzmu, zawartego w artykułach, opiniach oraz doniesieniach prasy polskiej i rosyjskiej ukazującej się w Królestwie Polskim w latach 1906–1915.

Rok 1906 w życiu Kościoła rzymskokatolickiego i wspólnoty mariawickiej obfitował w wiele przełomowych i brzemiennej w skutki wydarzeń. W lutym tegoż roku księża mariawicy wypowiadają posłuszeństwo biskupom, w niektórych parafiach archidiecezji warszawskiej i diecezji płockiej mają miejsce akty odstąpienia parafian od Kościoła, dochodzi do pierwszych krwawych starć pomiędzy mariawitami i katolikami. W kwietniu Pius X w encyklice „*Tribus circiter*” potępia działania mariawitów, i wreszcie na początku grudnia dekretem Świętej Kongregacji Świętego Oficjum ekskomunikowani zostają ks. Jan Kowalski i Maria Franciszka Kozłowska. Kwestia mariawicka przestała być już tylko wewnętrzną sprawą Kościoła. Nic zatem dziwnego, że wydarzenia wpływały na opinię publiczną, a jako takie spotykały się z rosnącym i coraz żywszym zainteresowaniem prasy. Naturalną granicę czasową interesującego autora pracy problemu wyznacza rok 1915. W wyniku działań militarnych I wojny światowej, w tym wskutek ofensywy wojsk niemiecko-austriackich w sierpniu 1915 r., Rosjanie opuścili granice

⁴ B. Krzywobłocka, *Prasa jako źródło historyczne*, „Kwartalnik Prasoznawczy” 1957, nr 3, s. 43–48.

Królestwa Polskiego. Przestała ukazywać się prasa rosyjska, a wiele pism polskich zawiesiło działalność lub ją ograniczyło.

Literatura na temat mariawityzmu jest bardzo bogata. Przedwojenne, niegardzące sensacją, opracowania autorów zarówno katolickich, jak i mariawickich były obciążone silną wzajemną niechęcią. Ich lektura wymaga ostrożności w wyciąganiu wniosków i przede wszystkim dużej dozy krytycyzmu⁵. Dopiero w publikacjach powstałych po II wojnie światowej wyczuwa się dystans do opisywanych wydarzeń⁶. Na opracowania katolickie wpływ miał przede wszystkim duch Soboru Watykańskiego II⁷. W ostatnim dwudziestoleciu badania nad mariawityzmem przeżywają prawdziwy renesans, czego dowodzi duża liczba publikacji na ten temat⁸. Wśród opracowań brakuje natomiast

⁵ Np. K.J. Kantak, *Mankietnicy i mankietnictwo*, Poznań 1910; G. Verdin, *Z za kulis herezji mariawickiej: na podstawie własnych spostrzeżeń*, Płock 1923; G. Skwara, *Marjawi: szkic historyczny ruchu mariawickiego w Polsce*, Płock 1925; M. Skrudlik, *Zbrodnie mariawitów w świetle dokumentów*, cz. 1, Warszawa 1927.

⁶ Np. K. Mazur, *Mariawityzm w Polsce*, Kraków 1991; S. Rybak, *Mariawityzm. Studium historyczne*, Warszawa 1992; *idem*, *Mariawityzm. Dzieje i współczesność*, Warszawa 2011; Z. Pasek, *Geneza mariawityzmu i przyczyny jego podziału*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religiologiczne” 1991, z. 24, s. 41–61.

⁷ Przykładem jest praca D. Olszewskiego, *Początki mariawityzmu. Studium historyczno-pastoralne*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1976, z. 6, s. 81–90.

⁸ E. Warchoń, *Kontrowersyjna rola Arcybiskupa Jana Marii Michała Kowalskiego w Starokatolickim Kościele Mariawitów*, Radom 2006; *idem*, *Proces wydziałania się Związku Mariawitów Nieustającej Adoracji Ublągania z doktrynalnych i organizacyjnych ram Kościoła Rzymskokatolickiego*, Radom 2006; *idem*, *Reakcja biskupa Jerzego Szembeka na formowanie się ideologii religijnej i kształtowanie struktury organizacyjnej mariawityzmu*, Radom 2006; W. Różyk, „Objawienia” Marii Franciszki Kozłowskiej według rękopisu z archiwum watykańskiego. *Studium teologiczne*, Świdnica 2006; *Dwustronna refleksja na temat podstawowych pism Matki Marii Franciszki Kozłowskiej dotyczących Dzieła Wielkiego Miłosierdzia*, Łódź–Włocławek 2006; A. Herman, *Uświęcony bunt ludowy – wierni w służbie idei. Obraz dwustronnego przepływu wyznawców Kościołów: rzymskokatolickiego i Starokatolickiego Mariawitów*, „Przegląd Religioznawczy” 2007, nr 4, s. 175–194; K. Lewalski, *Mariawityzm – „Jedyna polska herezja poparta przez carat”? [w:] „Narrata de fontibus hausta”. Studia nad problematyką kościelną, polityczną i archiwistyczną ofiarowane Janowi Skarbkowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, Lublin 2010, s. 635–653; A. Górecki, *Mariawici i mariawityzm – narodziny i pierwsze lata istnienia*, Warszawa 2011; *Ze źródeł kwestii mariawickiej. Nieznane dokumenty z lat 1903–1906*, Płock 2011; H. Seweryniak, *Święte Oficjum a mariawici*, Płock 2014; T.D. Mames, *Oświata mariawitów w latach 1906–1935*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016.

prac, których trzon bazy źródłowej stanowiłaby prasa jako zwierciadło ówczesnych opinii, poglądów i emocji społecznych. W tym kontekście na uwagę zasługuje publikacja Artura Góreckiego *Mariawici i mariawityzm – narodziny i pierwsze lata istnienia* – w dwóch jej podrozdziałach dotyczących m.in. ech prasowych oraz stosunku socjalistów, narodowców i innych nurtów ideowych wobec mariawityzmu autor w dużym stopniu wykorzystał ówczesnie wydawaną prasę⁹.

Przedkładana rozprawa znacznie rozszerza i pogłębia problematykę zarysowaną bądź zasygnalizowaną we wspomnianych podrozdziałach opracowania Góreckiego. W tym celu przeprowadzono szeroko zakrojoną kwerendę biblioteczną. Objęła ona blisko 140 tytułów prasowych (dzienniki, tygodniki, miesięczniki) ukazujących się, jak już wspomniano, w Królestwie Polskim w latach 1906–1915. Celem kwerendy była m.in. merytoryczna ocena przydatności poszczególnych tytułów do badania podjętego tematu. Na tym etapie wyłączono pisma fachowe, naukowe czy posiadające określony profil zainteresowań, eliminujący je jako źródło dla analizowanego zagadnienia.

W wyniku selekcji wybrano około 60 tytułów prasowych, w tym osiem rosyjskich, spełniających założenie, by reprezentowały one w miarę pełne spektrum nurtów społeczno-ideowych w tamtym czasie. Wśród wybranych znalazły się tytuły prasy kościelno-religijnej („Miesięcznik Pasterski Płocki”, „Przegląd Katolicki”, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, „Mazur”, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, „Wiadomości Pasterskie”, „Kwartalnik Teologiczny”, „Zwiastun Ewangeliczny”), prasa głównych nurtów ideowych: konserwatywno-ludowa („Niedziela”, „Dziennik Powszechny”, „Kurier Polski”, „Przewodnik Katolicki”, „Bluszczy”, „Słowo”, „Rola”, „Polak-Katolik”, „Gazeta Świąteczna”, „Myśl Katolicka”, „Któż jak Bóg”, „Posiew”, „Dzwonek Częstochowski”, „Głos Wiary”, „Prąd”, „Wiara”, „Kronika Rodzinna – Nasz Sztandar”, „Głos Ludu”), narodowa („Ziemia Lubelska”, „Praca Polska”, „Gazeta Polska”, „Kurier Warszawski”, „Kurier Zagłębia”, „Głos Warszawski”, „Reforma”, „Rozwój”, „Dzwon Polski”, „Myśl Polska”, „Goniec Poranny i Wieczorny”, „Głos Płocki”, „Gazeta Warszawska”, „Gazeta Poranna

⁹ A. Górecki, *Mariawici i mariawityzm – narodziny i pierwsze lata istnienia*, Warszawa 2011, s. 240–299.

2 grosze”, „Gazeta Ludowa”, „Wiadomości Codzienne”, „Tydzień Piotrkowski”, „Gazeta Kielecka”), postępową („Zaranie”, „Prawda”, „Mysł Niepodległa”, „Tygodnik Suwalski”, „Społeczeństwo”, „Dzień Dobry”, „Nowa Gazeta”, „Dzień”, „Płoczanin”, „Nasze Życie”, „Przegląd Społeczny”, „Zagon”, „Gazeta Kujawska”, „Goniec Łódzki”, „Humanista Polski”, „Kultura Polska”, „Przełom”, „Kurier Lubelski”, „Z dnia na dzień”, „Przegląd Poranny”), socjalistyczna („Czerwony Sztandar”, „Robotnik”, „Gazeta Ludowa”), a także pisma o charakterze apolitycznym oraz satyryczne („Świat”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Mucha” i jej mutacje, „Plotka”, „Kurier Świąteczny”).

Wśród tytułów prasy rosyjskiej znalazły się: główny organ władz carskich w Królestwie Polskim – dziennik „Warszawskij Dniewnik”, ukazujący się w Warszawie w latach 1864–1915¹⁰; pisma cerkiewne i religijne – dwutygodnik „Warszawskij Jeparchialnyj Listok”, wydawany w Warszawie w latach 1906–1916 przez władze prawosławnej archidiecezji warszawskiej¹¹, oraz „Bratskaja Biesieda”, wydawana w Chełmie w latach 1907–1911 przez chełmskie Prawosławne Bractwo Bogurodzicy, początkowo jako tygodnik, a od 1908 r. dwa razy w miesiącu¹²; prasa nurtu nacjonalistycznego – dziennik „Warszawskij Wiestnik”, ukazujący się w Warszawie w latach 1906–1908 (zespół redakcyjny: D.L. Dawydow, M.E. Terechow, A.M. Kojalowicz, A.A. Karelin, A.A. Sokołow; wydawcy: D.L. Dawydow, M.E. Terechow, S.N. Aleksiejew)¹³, oraz tygodnik „Niedziela Okrainy”, wychodzący w Warszawie w latach 1906–1907 (redaktorzy: A.M. Kojalowicz i A.A. Karelin; wydawcy: A.M. Kojalowicz, W.K. Sonin, S.N. Aleksiejew)¹⁴; pisma nurtu postępowego – dziennik

¹⁰ L.N. Belajewa, M.K. Zinow’ewa, M.M. Nikoforow, *Bibliografija periodycznych izdanij Rossii: 1901–1916*, t. 1, red. W.M. Baraszenkow, O.D. Gołubiewoj, H.J. Moraczewskij, Leningrad 1958, s. 140, 141, poz. 672, http://militera.lib.ru/enc/0/pdf/biblio_periodika1.pdf (dostęp: 2.09.2019); *Gazety doriewolucyionnoj Rossii 1703–1917: katalog*, red. T.W. Akopian, M.A. Łukowskaja, Sankt Petersburg 2007, s. 43, poz. 421, http://militera.lib.ru/enc/0/pdf/biblio_gazety-dorrev-rossii.pdf (dostęp: 2.09.2019).

¹¹ L.N. Belajewa, M.K. Zinow’ewa, M.M. Nikoforow, *Bibliografija periodycznych izdanij Rossii: 1901–1916*, t. 1, s. 141, poz. 673.

¹² *Ibidem*, s. 99, poz. 455.

¹³ *Ibidem*, s. 139, poz. 668.

¹⁴ L.N. Belajewa, M.K. Zinow’ewa, M.M. Nikoforow, *Bibliografija periodycznych izdanij Rossii: 1901–1916*, t. 2, red. W.M. Baraszenkow, O.D. Gołubiewoj,

„Swobodnoje Słowo”, ukazujący się w latach 1909–1910, którego redaktorem i wydawcą był Siergiej Płyszewskij. Chociaż ostatni numer dziennika ukazał się 9 maja 1910 r., a wyrokiem Warszawskiej Izby Sądowej z 11 stycznia 1911 r. zakazano jego wydawania, to już od 10 maja 1910 r. prenumeratorom zaczęto rozsyłać „Warszawskoje Słowo”¹⁵, stanowiące jego kontynuację. „Warszawskoje Słowo” ukazywało się w latach 1910–1912, a funkcję redaktora pełnił Nikołaj Parszin. Ostatni numer pisma (177) ukazał się 26 czerwca 1912 r.¹⁶ Do nurtu postępowego należał też dziennik „Warszawskaja Mysl”, wychodzący w Warszawie w latach 1911–1915. Kolejnymi jego redaktorami i wydawcami byli: G. Płotkin, Wasilij Łaskin, Władimir Gorwic (Samojłow) i Nikołaj Parszin¹⁷.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że autor nie objął kwerendą pism litewskich i żydowskich z uwagi na ograniczenia językowe. Nadto z uwagi na przyjętą koncepcję również prasa mariawicka nie była przedmiotem badania, choć nie znaczy to, że autor do niej nie sięgał.

Na etapie prac przygotowawczych, których celem było wytypowanie tytułów prasowych jako podstawy źródłowej podjętego tematu, niezwykle pomocne okazało się opracowanie *Polskie czasopisma religijno-społeczne w XIX wieku. Materiały do katalogu*, notujące 1091 tytułów i podające miejsce ich przechowywania¹⁸. Korzystano również z katalogów poszczególnych bibliotek, zarówno internetowych, jak i kartkowych. Poszukiwania objęły także bazę danych Nukat, czyli

H.J. Moraczewskij, Leningrad 1959, s. 433, poz. 5288. Aleksiejew Siergiej Nikołajewicz (1872–?) – działacz społeczny, wydawca prasy. Wydawał w Warszawie pisma: „Warszawskij Wiestnik”, „Niedziela Okrainy” oraz „Priedwybornyje Izwiestia”. Poseł do Dumy. Tam należał początkowo do frakcji prawicowej, następnie nacjonalistycznej; zob. *3-j sozyw Gosudarstwiennoj Dumy: portrety, biografii, awtografy*, Sankt Petersburg 1910, s. 41.

¹⁵ L.N. Belajewa, M.K. Zinow’ewa, M.M. Nikoforow, *Bibliografija pieriodiczeskich izdanij Rossii: 1901–1916*, t. 3, red. W.M. Baraszenkow, O.D. Gołubiewoj, H.J. Moraczewskij, Leningrad 1960, s. 159, poz. 7297, http://militera.lib.ru/enc/0/pdf/biblio_periodika3.pdf (dostęp: 13.04.2019).

¹⁶ L.N. Belajewa, M.K. Zinow’ewa, M.M. Nikoforow, *Bibliografija pieriodiczeskich izdanij Rossii: 1901–1916*, t. 1, s. 141, 142, poz. 677, http://militera.lib.ru/enc/0/pdf/biblio_periodika1.pdf (dostęp: 19.01.2019).

¹⁷ *Ibidem*, s. 137, poz. 659.

¹⁸ *Polskie czasopisma religijno-społeczne w XIX wieku. Materiały do katalogu*, red. B. Lesisz et al., wstęp D. Olszewski, Warszawa 1988, s. 939.

katalog zbiorów polskich bibliotek naukowych i akademickich. Większość wykorzystanych tytułów znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego oraz w Bibliotece Narodowej. Część prac przechowywana jest m.in. w Bibliotece Seminarium Metropolitalnego Archidiecezji Warszawskiej, w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku, w Bibliotece Klasztoru Jasnogórskiego oraz w Bibliotece Naukowej im. Zielińskich przy Towarzystwie Naukowym Płockim. Korzystano również ze zdigitalizowanych wersji czasopism w bibliotekach cyfrowych.

Należy też wspomnieć o szeregu innych opracowań, które pomogły w poszukiwaniach oraz umożliwiły przypisanie określonych tytułów do odpowiednich nurtów ideowych, a także poznanie ich historii. Z wydawnictw ogólnych warto wymienić: *Dzieje prasy polskiej* Jerzego Łojka, Jerzego Myślińskiego i Wiesława Władyki¹⁹, *Prasę polską w latach 1864–1918*, pod redakcją Jerzego Łojka²⁰, oraz opracowania Zenona Kmieciaka²¹ i Witolda Giełżyńskiego²². Z opracowań szczegółowych i monograficznych z kolei należy wymienić prace: Czesława Lechickiego²³, Jana Mazura²⁴, Jolanty Chwastyk-Kowalczyk²⁵, Renaty Bednarz-Grzybek²⁶, Teresy Kulak²⁷, Marka Tobery²⁸, Urszuli

¹⁹ J. Łojek, J. Myśliński, W. Władyka, *Dzieje prasy polskiej*, Warszawa 1988.

²⁰ *Prasa polska w latach 1864–1918*, red. J. Łojek, Warszawa 1976.

²¹ Z. Kmieciak, *Prasa polska w rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1978; *idem*, *Prasa warszawska w latach 1908–1918*, Warszawa 1981.

²² W. Giełżyński, *Prasa warszawska 1661–1914*, Warszawa 1962.

²³ C. Lechicki, *Polskie czasopiśmiennictwo katolickie w latach 1833–1914*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1983, nr 22/1, s. 19–42.

²⁴ J. Mazur, „*Myśl Katolicka*” (1908–1914): *problemy religijne, społeczne i polityczne*, Kraków 1994.

²⁵ J. Chwastyk-Kowalczyk, „*Bluszczy*” w latach 1918–1939. *Tematyka społeczna oraz problemy kultury i literatury*, Kielce 2003.

²⁶ R. Bednarz-Grzybek, *Kwestia kobieca: rodzina, wychowanie, edukacja, bibliografia adnotowana zawartości czasopisma „Bluszczy” (wybór za lata 1865–1905)*, Lublin 2016.

²⁷ T. Kulak, *Trybuna umiarkowanego feminizmu. „Bluszczy” pod kierownictwem redakcyjnym Zofii Seidlerowej w latach 1906–1918* [w:] *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, red. P. Perkowski, T. Stegner, Gdańsk 2009, s. 70–92.

²⁸ M. Tobera, „*Wesołe Gazetki*”. *Prasa satyryczno-humorystyczna w Królestwie Polskim w latach 1905–1914*, Warszawa–Łódź 1988.

Jakubowskiej²⁹, Jerzego Myślińskiego³⁰, Anny Żarnowskiej³¹, Zenona Kmiecika³², Marty Pawliny-Meduckiej³³, Wojciecha Obara i Barbary Szabat³⁴, Mariana Banaszka³⁵, Ireneusza Walaszka³⁶, Haliny Danczowskiej³⁷, Jana Chańki³⁸, Stanisława Fryciego³⁹, Wiesława Końskiego⁴⁰ oraz publikację zbiorową poświęconą „Kronice Diecezji Sandomierskiej”⁴¹.

W przypadku prasy rosyjskiej rozeznania dokonano głównie na podstawie rosyjskich opracowań bibliograficznych⁴² oraz katalogów

²⁹ U. Jakubowska, *Prasa narodowej demokracji w dobie zaborów*, Warszawa–Łódź 1988.

³⁰ J. Myśliński, *Prasa socjalistyczna w okresie zaborów*, Warszawa 1982.

³¹ A. Żarnowska, *Zasięg, wpływ i baza społeczna PPS w przeddzień rewolucji 1905 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1960, t. 67, nr 2, s. 351–385.

³² Z. Kmiecik, *Program polityczny „Głosu Warszawskiego” (1908–1909) i „Gazety Warszawskiej” (1909–1915)*, Warszawa 1980; „Świat” w latach 1906–1915, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1978, nr 17, z. 3, s. 5–20; „Tygodnik Ilustrowany” w latach 1886–1904, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1982, nr 21, z. 3–4, s. 25–42.

³³ M. Pawlina-Meducka, *„Gazeta Kielecka” (1870–1939)*, Kielce 2017.

³⁴ W. Obara, B. Szabat, *„Gazeta Kielecka” – pismo regionalne ziemi kieleckiej w latach 1870–1939*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1992, t. 10, s. 107–125.

³⁵ M. Banaszek, *„Gazeta Radomska” (1884–1917)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1987, nr 26, z. 1, s. 21–36.

³⁶ I. Walaszek, *„Głos Lubelski” i jego redakcja w latach 1913–1939*, „Rocznik Lubelski” 2009, nr 35, s. 167–200.

³⁷ H. Danczowska, *Ziemia Lubelska 1906–1931*, „Ziemia Lubelska” 2002, nr 3, s. 55–57.

³⁸ J. Chańko, *Gazeta „Rozwój” (1897–1915). Studium źródłoznawcze*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Historica” 1982, nr 12, s. 3–130.

³⁹ S. Frycie, *„Tydzień” piotrkowski jako czasopismo społeczno-literackie*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Studium Terenowego Krakowskiej WSP w Rzeszowie” 1964, z. 1, s. 37–141.

⁴⁰ W.A. Koński, *Dwa wieki prasy płockiej*, t. 1: 1810–1945, Płock 2012.

⁴¹ *Stulecie periodyku diecezjalnego „Kronika Diecezji Sandomierskiej”*. Pokłosie sesji naukowej z 15–16 listopada 2007 r., red. J. Krasieński, Sandomierz 2009.

⁴² L.N. Belajewa, M.K. Zinow’ewa, M.M. Nikoforow, *Bibliografija pieriodycznych izdanij Rossii: 1901–1916*, t. 1–4, red. W.M. Baraszenkow, O.D. Gołubiewoj, H.J. Moraczewskij, Leningrad 1958–1961, http://militera.lib.ru/enc/0/pdf/biblio_periodika1.pdf (dostęp: 2.09.2019), http://militera.lib.ru/enc/0/pdf/biblio_periodika2.pdf (dostęp: 2.09.2019), http://militera.lib.ru/enc/0/pdf/biblio_periodika3.pdf (dostęp: 2.09.2019), http://militera.lib.ru/enc/0/pdf/biblio_periodika4.pdf (dostęp: 2.09.2019); O.N. Nijaniewa, M.I. Diemientjewa, *Russkije doriewolucyonyje*

Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, posiadającej największy w Polsce zbiór prasy rosyjskiej. Zawierają one podstawowe informacje o miejscu i czasie ukazywania się poszczególnych tytułów prasowych oraz wymieniają ich redaktorów i wydawców.

Należy podkreślić, że nadal brakuje opracowań wielu polskich tytułów prasowych⁴³, jak również tytułów prasy rosyjskiej ukazujących się w Królestwie Polskim; wszystko to, a także zdarzające się, choć nie tak często, przypadki rozproszenia bądź wybrakowania materiału źródłowego, nie ułatwiało autorowi pracy na etapie wstępnym⁴⁴.

Rozprawa składa się z ośmiu rozdziałów. Dwa pierwsze mają charakter wprowadzenia. I tak w rozdziale pierwszym omówiona została sytuacja polityczno-społeczno-gospodarcza oraz wyznaniowo-narodowościowa w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. Następnie przedstawiono sytuację Kościoła rzymskokatolickiego na ziemiach polskich. Rozdział kończy zagadnienie dotyczące funkcjonowania cenzury w Królestwie Polskim oraz charakterystyka prasy polskiej. Rozdział drugi został poświęcony powstaniu i rozwojowi mariawityzmu do 1915 r. Przybliżono w nim m.in. początki działalności czołowej jego postaci – Marii Franciszki Kozłowskiej oraz przedstawiono reakcje hierarchii kościelnej na rodzący się ruch, a następnie cały ciąg wydarzeń, który doprowadził do ekskomuniki Marii Franciszki Kozłowskiej i ks. Jana Kowalskiego w grudniu 1906 r., oznaczający ostatecznie zerwanie jedności z Kościołem rzymskokatolickim. W dalszej części rozdziału przedstawiono rozwój mariawityzmu do 1915 r.

*gazety w fondach Gosudarstwiennoj biblioteki SSSR im. W.I. Lenina: Ałfawit. kat., cz. 1–2, Moskwa 1986, https://imwerden.de/pdf/russkie_dorevoljucionnyje_gazety_v_fondakh_rgb_katalog_ch1_1986__ocr.pdf (dostęp: 2.09.2019), https://imwerden.de/pdf/russkie_dorevoljucionnyje_gazety_v_fondakh_rgb_katalog_ch2_1986__ocr.pdf (dostęp: 2.09.2019); *Gazety doriewolucyjnojj Rossii 1703–1917: katalog*, red. T.W. Akopian, M.A. Łukowska, Sankt Petersburg 2007, http://militera.lib.ru/enc/0/pdf/biblio_gazety-dorrev-rossii.pdf (dostęp: 2.09.2019).*

⁴³ Na przykład nadal pełnego opracowania monograficznego nie doczekał się „Przegląd Katolicki”.

⁴⁴ Warto zwrócić uwagę, że brak dostępu do kilku numerów początkowych czasopisma może skutkować problemem z jego klasyfikacją ideową. Na tę kwestię uwagę zwróciła Urszula Jakubowska; zob. U. Jakubowska, *Prasa narodowej demokracji...*, s. 11, 12.

Kolejne rozdziały, od trzeciego do ósmego, zostały poświęcone przedstawieniu i omówieniu różnych form przekazu prasowego – od obszernych artykułów prasowych po krótkie noty informacyjne – podejmujących temat powstania i rozwoju mariawityzmu na łamach wyłonionych tytułów prasowych, przyporządkowanych do określonych grup. W kolejności są to: prasa kościelno-religijna⁴⁵ (rozdział trzeci), prasa konserwatywno-ludowa⁴⁶ (rozdział czwarty), prasa narodowa⁴⁷ (rozdział piąty), prasa postępową⁴⁸ i socjalistyczna⁴⁹

⁴⁵ Pisma blisko związane z Kościołem, można je uznać za jego oficjalne bądź półoficjalne organy. Adresowane były do księży i wiernych. Znalazł się tu również „Zwiastun Ewangeliczny”, pismo wydawane przez środowisko Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Wychodziło w Warszawie z przerwami w latach 1863–1914; zob. K. Lewalski, „Zwiastun Ewangeliczny” – pismo Polaków-ewangelików w Królestwie Polskim wobec kwestii żydowskiej na przełomie XIX i XX wieku, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1999, nr 4 (192), s. 33, 34; T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy 1815–1918*, Warszawa 1993, s. 88, 89.

⁴⁶ Pisma wydawane przez środowiska hołdujące tradycyjnym wartościom, bliskie zasadom wiary katolickiej, zachowawcze w kwestiach społeczno-politycznych. Redakcje tych pism nierzadko związane były z osobami duchownymi, choć nie oznaczało to ścisłego związku z Kościołem instytucjonalnym. Wyjątek stanowi tu pismo „Bluszczy”, które nie jest jednoznacznie powiązane z poglądami konserwatywnymi. Na jego łamach poruszano też kwestie emancypacji czy postępu. Z drugiej strony swoje artykuły publikowały tu m.in. Maria Karczewska i Maria Czesława Przewóska, a także Bolesław Prus, którzy wypowiadali opinie zachowawcze. O zaliczeniu tego pisma w tym przypadku do wydawnictw konserwatywno-ludowych zdecydowała prezentowana w zamieszczonych artykułach postawa wobec mariawitów i jednoznaczne opowiedzenie się redakcji po stronie Kościoła katolickiego.

⁴⁷ Pisma nurtu narodowego, nie tylko będące organami endecji, lecz również sympatyzujące z ideami narodowymi. Dlatego w rozdziale znalazł się np. „Kurier Warszawski”. Nie był on organem Narodowej Demokracji, lecz przez dłuższy czas z nią sympatyzował. Największy rozdzźwięk między endecją a redakcją „Kuriera Warszawskiego” nastąpił w 1912 r., w czasie wyborów do Dumy. Redakcja nie poparła wtedy Romana Dmowskiego; zob. U. Jakubowska, *Prasa narodowej demokracji...*, s. 113, 188.

⁴⁸ Pisma polskich liberałów bądź ich sympatyków. Liberalizm, jako myśl promująca postęp, zwany był również ideologią postępową. Szerzej na temat liberalizmu w Królestwie Polskim zob. T. Stegner, *Liberałowie Królestwa Polskiego*, Gdańsk 1990, *passim*.

⁴⁹ W przypadku prasy socjalistycznej dysponujemy niewielką ilością materiału źródłowego. Wychodziła nielegalnie i ze względu na swój konspiracyjny charakter podlegała działaniom represyjnym władz, z tego m.in. powodu nie zachowało się jej wiele. Z uwagi na ten fakt nie zdecydowano się na poświęcenie tej prasie osobnego

(rozdział szósty), prasa „niezaangażowana”⁵⁰ (rozdział siódmy). Ostatni, ósmy rozdział obejmuje wspomniane tytuły prasy rosyjskiej. W kolejności: od rządowego „Warszawskiego Dniwnika”, poprzez pisma nurtu cerkiewno-religijnego, nacjonalistycznego, po tytuły nurtu postępowego.

W nawiązaniu do ostatniego rozdziału należy stwierdzić, że postulatem badawczym pozostaje objęcie analizą problematyki mariawickiej w prasie rosyjskiej wychodzącej w granicach Cesarstwa Rosyjskiego. Wyniki badań z pewnością rzuciłyby więcej światła na szeroko rozumiany rosyjski punkt widzenia w rzeczonyj kwestii, potwierdzając istniejące sądy bądź prowadząc do ich zmodyfikowania lub nawet

rozdziału, ponadto zarówno nurt postępowy, jak i socjalistyczny głosiły podobne poglądy odnośnie do mariawitów.

⁵⁰ Pisma niezaklasyfikowane do wyżej wymienionych grup, niezwiązane z żadnym nurtem ideowym bądź nieujawniające swoich politycznych sympatii czy zapartytowań politycznych. Są to pisma „Świat” oraz „Tygodnik Ilustrowany”. Nie opowiadały się one po żadnej ze stron politycznych. Określane były jako gazety kulturalne. „Świat” wyrażał poglądy zbliżone do tez konserwatystów oraz narodowych demokratów, wspierając niektóre ich stanowiska; zob. Z. Kmiecik, *Prasa polska w Królestwie Polskim i Imperium Rosyjskim w latach 1865–1904* [w:] *Prasa polska w latach 1864–1918*, red. J. Łojek, Warszawa 1976, s. 45, 46; *idem*, *Prasa polska w zaborze rosyjskim w latach 1905–1915* [w:] *Prasa polska w latach 1864–1918*, s. 85, 86; *idem*, „Świat” w latach 1906–1915, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1978, nr 17, z. 3, s. 13–15; *idem*, „Tygodnik Ilustrowany” w latach 1886–1904, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1982, nr 21, z. 3–4, s. 39. Z kolei redakcja „Tygodnika Ilustrowanego” sama wyraźnie odcinała się od poglądów stronnictw politycznych, akcentując swoją niezależność i niezaangażowanie. Redakcja pisała, że „Tygodnik Ilustrowany» jednak nie był i nie jest organem żadnej partii, żadnego stronnictwa. Wobec wszelkich spraw doniosłych naszej wewnętrznej polityki będzie zajmował stanowisko jedynie informujące i zawsze niezależne. Wierny swym dotychczasowym, długoletnim tradycjom, »Tygodnik» stoi i stać będzie na gruncie szczerze narodowym; na gruncie tym bowiem podać sobie rękę mogą i powinny wszystkie istniejące u nas stronnictwa i obozy, prócz tych, które same siebie stawiają poza nawias polskości. Sądzimy, że nakładając sobie umyślnie jakąś rezerwę i powściągliwość w miesaniu się do walk partyjnych, nie tylko odpowiadamy charakterowi »Tygodnika Ilustrowanego«, jako pisma poświęconego literaturze i sztuce, ale przysługujemy się i samemu społeczeństwu: mniemamy bowiem, że dla ogółu dobrze jest, gdy istnieją placówki myśli pozbawione charakteru partyjnego, które stać się mogą poniekąd łącznikiem pomiędzy rozmaitymi odłamami opinii publicznej»; zob. *Uwagi na czasie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1906, nr 20, s. 385; A. Kołtoniak, *Publicystyka „Tygodnika Ilustrowanego” wobec wydarzeń 1905 roku*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2009, t. 12, z. 2 (24), s. 33, 34. Ponadto w rozdziale przedmiotem analizy są wymienione wcześniej tytuły prasy satyrycznej.

sformułowania zupełnie nowych konceptów. Tak czy inaczej przyczyniłyby się bez wątpienia do wzbogacenia problematyki podjętej w niniejszej pracy.

Autor ma świadomość, że być może, choć nie celowo, nie uniknął w toku narracji pewnych uogólnień czy nadinterpretacji materiału źródłowego. Cały czas towarzyszyła mu myśl, że podejmuje kwestie niezwykle trudne, dodatkowo silnie obciążone emocjami zaangażowanych stron. Starał się zatem ważyć swój wywód, kierując się właściwym historykowi krytycyzmem w odczytywaniu określonych kontekstów sądów i opinii formułowanych w analizowanym materiale źródłowym na temat mariawitów i mariawityzmu. Autor ufa, że jego praca będzie stanowiła dostrzegalny wkład w badania nad obrazem mariawityzmu na łamach prasy wydawanej w Królestwie Polskim na początku XX w.

Prezentowana książka jest uzupełnioną i poprawioną wersją rozprawy doktorskiej obronionej w 2021 r. w Instytucie Historii Uniwersytetu Gdańskiego. W tym miejscu pragnę podziękować Promotorowi Panu Profesorowi Krzysztofowi Lewalskiemu za troskliwą opiekę i życzliwość przez cały okres prac nad rozprawą. Podziękowania kieruję również do recenzentów – Księdza Profesora Henryka Seweryniaka i Pana Profesora Andrzeja Szwarca za wnikliwe uwagi, które przyczyniły się do ulepszenia tekstu w wersji opublikowanej.